

ЛІНГВОМЕНТАЛЬНІСТЬ В ІСТОРИЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ

Ю. О. КАРПЕНКО. Українська ментальність: палеолінгвістичне декодування (I)

Світосприйняття народу, його світобачення найглибше заковане, як про це добре сказав Ю. В. Шевельов, у його мові та його фольклорі. Наприклад, та риса української ментальності, яка ще з часів І. С. Нечуя-Левицького іменується кордоцентричністю, відклалася в мові, серед іншого, великою кількістю зменшувальних, пестливих форм особових імен. П. П. Чучка лише на Закарпатті зафіксував більше сотні демінутивів до імені **Іван**, більше 70 — до імені **Ганна**. У цьому онімічному плані слов'янська і зокрема українська «картина світу» просто неспівмірна з германською і зокрема англійською, де **Джон** та **Енн** не мають і 10–20 пестливих форм. Тут ідеться, зрозуміло, зовсім не про краще та гірше. Ідеться про **різне**.

Маємо чимало мовних фактів, особливо на лексичному рівні, які пройшли в своєму розвитку такий складний шлях і відбили в собі такі древні й вагомі риси світобачення наших предків, що вони заслуговують на спеціальний і розгорнутий палеолінгвістичний аналіз. У планах автора — серія розвідок такого типу, які хочеться розпочати розглядом співвідношення українського слова **врода** й російського слова **урод**.

Загальновідомим є злиття в українській мові префіксів, що розрізняються російською мовою як **у-** та **в-**, пор. рос. **убить таракана** — **вбить гвоздь**. По-українськи і **таргана**, і **цвях** можна і **вбити**, і **убити**. Вибір дієслівної форми залежить не від семантики, а від фонетичної позиції. Позиційне чергування **у** — **в** на початку слова (**Україна** — **Вкраїна**, **удосвіта** — **вдосвіта**) та в окремому вжитку (**був у Києві**, **була в Одесі**) — один з яскравих проявів української милозвучності, свого часу уважно й захоплено досліджуваної І. І. Огієнком. Цей фонетичний процес і призвів, власне, до злиття двох зазначених префіксів.

Обидва вони походять з прийменників, з яких **у** є продовженням псл. ***u**, іє. ***au** (остання форма відбита запозиченим префіксоїдом авто-, з гр. αὐτός «сам», також д.-інд. **ava** «вниз, геть» та ін.), а **в** становить собою залишок псл. ***vъn** [10: 261–262, 275]. Прасло-

в'янське *vъn прикрило протезою v більш древню форму *ъn, що являє собою ступінь редукції ще давнішого *on [9, I: 262]. Форма *on: *en (чергування o — e) сягає індоєвропейської давнини, пор. лат. en «ось», in «в, всередину» тощо.

Але український префікс у- є продовженням не двох, а щонайменше чотирьох різних морфем. Слов'яни знали два різні префікси, що долучалися тільки до імен, не поєднуючися з дієсловами, і в пізньопраслов'янській мові мали тотожний вигляд *q-. Задньоборядний носовий голосний, перейшовши в у, поповнив семантичне розмаїття префікса у-. Тобто злиття префіксів і в даному випадку мало суто фонетичну причину.

З двох префіксів *q- один семантично й генетично близький до префікса в- < *vъn-, фактично являючи собою апофонічну форму останнього: *on- > *q- > у-. Так, українська лексема **уток** (і **утік**) «поперечні нитки тканини, які переплітаються з поздовжніми» [7, 10: 512] у д.-рус. період мала значення «нитка, якою тчуть» [8, 3: 1321] і могла писатися в церковнослов'янській формі **ЖТЪКЪ**: **Ж-ТЪКЪ**, пор. **ткати**.

Цей префікс набув у слов'ян семантичної специфіки, фіксуючи вертикальний напрямок, пор. д.-рус. оувозъ (ц.-слов. **ЖВОЗЪ**) «підйом, узвіз», зокрема знаменитий київський оувозъ Боричевъ [8, 3: 1122] М. Фасмер, етимологізуючи це слово, пише: «З q «нагору» [9, 4: 144]. Але укр. діал. **увіз** — «шлях в улоговині, яру» [1, 4: 310], пор. і пол. wawóz «яр». Це засвідчує, що йдеться не лише про підйом, а про будь-який негоризонтальний керунок. Пор. ще д.-рус. оудоль «долина» (ц.-слов. **ЖДОЛЪ**). рос. удол «назина», пол. wadoł «вузьке заглиблення».

Та початково цей префікс *q- семантично був тотожним псл.*vъn, означаючи «всередині» — те, що прийменник в у сполученні в **хаті**. Це ілюструється цікавим словом **утроба**. ст.-сл. **ЖТРОБА**, у якому початкове *q- відіграло фактично роль кореня. Псл. *qtroba «внутрішня частина живота» утворене суфіксом *-ba від *qtro, пор. рос. **нутро**, а ця остання праслов'янська лексема має морфемний склад q-tr-o, причому *-tr- є древнім компаративним суфіксом, що мав апофонічні варіанти -tor-, -ter-, пор. **котрий**, д.-рус. котрыи — первісно «який з двох» (зіставний вибір). Древня деетимологізація слова призвела до того, що до нього було ще раз долучено семантично тотожну морфему, на цей раз *vъn-, пор. рос. **внутри**, **внутрь**, укр. **внутрішній**. Така послідовність нібито доводить, що активний ужиток префікса *q- значно випереджав у часі епоху продуктивності префікса *vъn-.

Власне, іє. *au (як і всі інші службові слова) теж не одразу стало прийменником чи префіксом, а давніше мало повнозначну вагомість «віддалятися, далекий, далечінь». Історично ще як корінь, а не префікс, іє. *au- > у виступає, як це відзначив В. В. Лучик в укр. **вулик**, **вулиця** і в топонімі **Умань** [5: 127].

А найінтригуючим складником нинішнього префіксального комплексу у- стало «q- заперечне», що означає «не» (чи «без»). Цей префікс генетично споріднений із заперечною часткою не і становить, імовірно, її апофонічну форму: іє. *n-, рефlekсами якого є зокрема гр. α-, αv- (пор. у грецьких запозиченнях α-том, ан-архія). нім. un- (пор. нім. Ungeschick «неспритність» — Geschick «спритність») тощо, породило й слов. *on- > q-.

Це q- заперечне виразно представлене в слові **упир** «вампір», переконливу етимологію якого сформулювала Т. Б. Лукінова [4: 96–103]: псл. *qругъ, з заперечним префіксом і коренем *руг — «вогонь», буквально — «неспалений», чи точніше, якщо взяти до уваги іменну сполучуваність *q-, «без вогню». В епоху трупопалення неспалений мрець не міг, за тогочасним світосприйняттям, потрапити у вирій, на той світ, залишався на цьому, а тому мстився на родині [пор. 3: 23–24].

Цим же префіксом, якщо не брати до уваги процесів деетимологізації та спрощення, починаються слова **утлий**, **вутлий** (остання форма з протезою, що засвідчує забуття префіксальної сутності у- в цьому слові) «німецький, блаґенький», ст.-сл. **Жтъль**, псл. *qтъль «бездонний», пор. **гло** (початково — «дно»); рос. діал. **усолонь** «тінисте місце» (буквально — «без сонця»), пор. укр. антонім **осонь**, **осовнь**, **осоння** «місце, освітлюване сонцем» [1, 3: 70] — генетично утворення з префіксом об-: «обсонячене»; рос. діал. **уско-тьє** «падіж худоби», буквально — «без худоби»; **убогий** «бідний, небогатий».

Для цього останнього слова Т. Б. Лукінова реконструює прформу псл. *qbogъ [4: 100], а М. Фасмер — *ubogъ, бо авторитетні старослов'янські тексти (Супрасльський рукопис, Остромирове євангеліє) містять форму оубогъ [9, 4: 143]. Однак сенс «не» тут у префіксальній морфемі настільки очевидний (пор. антонім **багатий**), що архетип *qbogъ слід визнати доречнішим. Слово це настільки древнє, що в часи створення найдавніших слов'янських текстів уже зазнало переосмислення (в християнському дусі) і відповідної заміни префікса. А утворено його зовсім не від **богъ** «богатство» [9, 4: 143], а від **богъ** «вогонь», що й намагається обґрунтувати автор цих рядків у ряді своїх публікацій [3: 23]. Існують й інші інтерпретації цього непростого слова.

У цьому зв'язку особливий інтерес становить пара структурно тотожних, але за сенсом антонімічних слів — рос. **урод** «виродок, потвора» і укр. **врода** «краса, вродливість; красива людина». Щодо рос. **урод**, пор. ст.-сл. *ѡродъ* думка однозначна: це поєднання заперечного *о-* з іменником *родъ* [9, 4: 168]. Сенс слова — «не (нашого) роду»: не наш, отже — потворний. А як розуміти укр. **врода**?

Український етимологічний словник щодо слова **врода** обмежується вказівкою «див. рід». А щоб той **рід** подивитись, треба чекати ще мабуть років десять. Але в цій аж занадто лаконічній статті наведено й групу споріднених (похідних) слів, у тім числі **вроджений, вродити, вродини** [2, 1: 433], що сягають префікса *въ-*, псл. **vъp-*. Автори словника, отже, і **вроду** пов'язують з цим префіксом. Однак таке розуміння цієї лексеми видається помилковим. Префікс і тут сягає *о-* заперечного.

По-перше, маємо напрощуд повну структурну відповідність рос. **урод** — укр. **врода** як у самих цих словах, так і в похідних: рос. **уродливий, уродливість** — укр. **вродливий, вродливість**. Наявність незбіжних похідних мотивується семантичними причинами. пор. рос. **уродец, уродиха** — укр. **вродливець, вродливиця**. Пейоративною семантикою рос. **урод** пояснюється й те, що це слово має більше словотвірне гніздо, ніж меліоративне укр. **врода**, пор. рос. **уродина, уродище, уродство** при відсутності якихось схожих українських аналогів з розглядуваним твірним словом. Це загальна закономірність пейоративного словотвору порівняно з меліоративним.

По-друге, укр. **врода** — явно відіменне утворення, префіксальне похідне від **родъ**, що зрештою й констатує «Етимологічний словник української мови». Цю лексему не можна вивести з дієслова **вродити**, як слово **краса** не можна вивести з дієслова **красити**.

По-третє, якщо пов'язувати слово **врода** з давнім префіксом **vъp-*, а не **o-*, то його семантичний розвиток стає досить-таки незрозумілим. А заперечне *о-* усе ставить на свої місце: укр. **врода** має вихідне значення, абсолютно ідентичне до значення рос. **урод**: «не (нашого) роду».

А семантична антонімічність рос. **урод** та укр. **врода** становить собою, гадаємо, лінгвістичний доказ того, що у предків двох народів панували різні шлюбні звичаї — ендогамія та екзогамія. Якщо шлюби дозволяються тільки між особами одного роду (групи, громади, фратрії), тобто якщо в первіснообщинну добу панує ендогамія, то наявність красунь і красенів мислиться тільки в цьому роді, а представники всіх інших родів — потвори. Прина-

лежність до чужого роду є мінусом: розвивається семантика рос. **урод**. Якщо ж у первіснообщинному суспільстві діють норми екзогамії, що забороняють шлюби між членами одного роду, то в цьому випадку приналежність до чужого роду є плюсом, бо саме в інших родах шукають жінку (чоловіка). Отже, саме там суспільство бачить красунь і красенів: не наш, отже — вродливий!

Залишається сказати про різницю в граматичному роді. Фактично лише чоловіки добували собі жінок в інших родах, а не жінки — чоловіків. Тому позитивна оцінка якостей осіб з чужого роду зводилася до оцінки жінок інших родів — мала, так би мовити, жіночу скерованість. І слово **врода** одержало жіночий граматичний рід. За нормами ж ендогамії, коли шлюбні інтереси обмежуються своїм родом, усе, що виходить за межі цього роду, шлюбного пієтету не має. І рос. **урод** реалізувалося в чоловічому роді просто тому, що цей рід порівняно з іншими є немаркованим, пор., наприклад, назви **заєць, вовк, ведмідь** як позначення тварин незалежно від статі.

Новий орфографічний словник анулював у слові **врода** та похідних можливість чергування ініціального *в* з *у*, дозволяючи виключно форми **врода, вродливий, вродливець, вродливиця, вродливість**, а також, з генетично іншим префіксом, **вродини** [6: 128]. Зроблено це, імовірно, для того, щоб подалі відвести ці слова від рос. **урод** з похідними. Але операція ця є явно штучною і навряд чи утвердиться в мові. Тлумачний одинадцятитомник для всіх значених слів подає варіанти як з *в*, так і з *у* [7, 1: 759–760, пор. 7, 10: 479–480], щоправда з переважанням *в*-форм. А для лексеми **вродини** навіть констатується переважання *у*-форми [7, 10: 480, пор. 7, 1: 760].

1. Грінченко Б. Д. Словарь української мови. — К., 1907–1909. — Т. 1–4.
2. Етимологічний словник української мови. — К., 1982–1989. — Т. 1–3.
3. Карпенко Ю. О. Слов'янська міфологія і український фольклор // Мова та стиль українського фольклору. — К., 1996.
4. Лукінова Т. Б. Лексика слов'янських мов як джерело вивчення духовної культури слов'ян // IX Міжнародний з'їзд славистів. Слов'янське мовознавство. Доповіді. — К., 1983.
5. Лучик В. В. Про деякі словотворчі властивості індоєвропейських основ **au-* і **su-* (на матеріалі рефлексів української мови) // Ономастика і апелятиви (проблеми словотвірної дериватології). — Дніпропетровськ, 1999. — Вип. 7.
6. Орфографічний словник української мови. Близько 120000 слів. — К., 1994.

7. *Словник української мови.* — К., 1970–1980. — Т. 1–11.
8. *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка. — М., 1958. — Т. 1–3.
9. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. — М., 1964–1973. — Т. 1–4.
10. *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. Svazek 1. Předložky. Koncové partikule / Sest. F. Kopečný.* — Praha, 1973.